

Федір Михайлович Подшивайлов,
 молодший науковий співробітник
 відділу моніторингу обдарованості дітей та молоді
 Інституту обдарованої дитини НАПН України,
 м. Київ, Україна

УДК 159.947.5

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

В статті излагаються результати теоретического исследования феномена мотивационной сферы личности с применением аксиоматического подхода. Обосновывается определение мотивационной сферы личности и базовых мотивационных понятий.

Ключевые слова: *нужда, потребность, мотив, мотивация, когнитивный контроль, мотивационная сфера личности.*

In the article the results of theoretical research of the phenomenon of motivational sphere of personality with the use of axiomatic approach are expounded. Defenition of motivational sphere of personality and base motivational concepts is grounded.

Key words: *necessity, need, motive, motivation, cognitive control, motivational sphere of personality.*

В умовах сучасного динамічного, глобалізованого та уніфікованого соціуму постійно змінюються соціальні орієнтири, що спрямовують розвиток людства. За цих обставин особливо гостро постає проблема збереження особистісної цілісності та індивідуальної неповторності людини, що забезпечується мотиваційною сферою її особистості. Основні особливості людини, як члена суспільства, закладаються під час навчання в системі освіти, де відбувається становлення мотиваційної сфери особистості.

Мотиваційна сфера особистості є визначальною у процесі навчання, кінцевим суспільно важливим результатом якого є набуття людиною професіоналізму, в тому розумінні, що професіонал – це фахівець, який постійно розвивається для суспільного блага. Аналіз актуальності та стану розробленості у психологічній науці проблеми розвитку мотиваційної сфери особистості зумовлює необхідність розв'язання протиріч між стабільністю мотиваційної сфери, що є центральним фактором збереження цілісності особистості, та стереотипами освітнього простору щодо необхідності формування тих чи інших особистісних утворень. Розроблення теоретичних положень мотиваційної сфери особистості допоможе визначити способи досягнення стійкості, цілісності й гармонійного розвитку людської особистості та індивідуальності в освітньому середовищі. Отже, важливої теоретичної та прикладної значущості набуває поглиблене вивчення сутності та структури мотиваційної сфери особистості, обґрунтування критеріїв, показників, умов,

засобів, факторів, властивостей, індивідуально-типологічних особливостей розвитку мотиваційної сфери особистості.

Психологія мотивації – це одна з більш досліджуваних галузей сучасної психології, проте мотивація стала предметом активних психологічних досліджень лише у 60–70-і рр. ХХ століття. Як зазначає Т. О. Гордеева, такий пізній розквіт досліджень у сфері мотивації пов'язано зі складністю, неоднорідністю та мінливістю феномену мотивації, а також його прихованістю від очей спостерігача та свідомості суб'єкта діяльності [1].

З огляду на значну кількість сучасних теорій, підходів до розуміння феномену мотивації проаналізувати їх у межах статті немає можливості. Ґрунтовним аналізом психології мотивації можна ознайомитись у працях Є. П. Ільїна та Х. Хекхаузена [2]. Суть кожної теорії та підходу відображається у ключових поняттях, якими дослідники визначають основні мотиваційні явища, процеси і стани. У статті ми спробуємо зробити аналіз мотиваційних феноменів, проаналізувавши понятійну базу психології мотивації. Розв'язання цього методологічного завдання є можливим із застосуванням аксіоматичного підходу [8]. У процесі побудови моделі певної системи за допомогою аксіоматичного підходу обирають невелику кількість положень, що містять систему без доведень, які є аксіомами системи. Решта положень можуть міститися у системі тоді, коли вони походять з аксіоми системи. Поняття, що містяться в системі

без визначення, називаються вихідними поняттями, а решта понять системи повинні бути виведені через вихідні або раніше визначені поняттями. Несуперечливість є однією з важливих умов побудови аксіоматичної моделі, оскільки суперечлива система позбавлена будь-якої пізнавальної значущості.

Основними поняттями, що стосуються мотиваційної сфери, є «нужда», «потреба», «потяг», «бажання», «когнітивний контроль» (воля, вольові зусилля), «мотивація» та «мотив», розгляд яких буде викладено нижче. Базовими поняттями є «нужда» та «потреба», що виконують ролі первинних мотиваційних феноменів.

У психологічному словнику за редакцією В. І. Войтка *потреба* визначається як необхідність у чомусь [10]. У психологічному словнику Б. Г. Мещерякова, В. П. Зінченка *потреба* – це форма зв'язку живих організмів із зовнішнім світом, джерело їхньої активності (поведінки, діяльності). Потреби (внутрішні сутнісні сили організму) спонукають його до здійснення якісно визначених форм активності, необхідних для збереження та розвитку індивіда та роду [13]. Є. П. Ільїн розділяє визначення потреб органічних та особистісних. Органічна потреба – це нужда організму, нестача у будь-чому. Потреба особистості – це переживання стану внутрішньої напруги, що виникає внаслідок відображення у свідомості нужди та спонукає психічну активність, пов'язану із цілепокладанням. Поняття «нужда» Є. П. Ільїн визначає як потребу, недостачу в необхідному [2]. Отже, на рівні базових понять виникає термінологічна плутанина, яку ми спробуємо розв'язати.

Будь-яке визначення поняття повинно містити родові поняття (що містить, до чого належить, що визначає) та видові ознаки (особливості) поняття, що визначається. З огляду на загальновідомий факт, що «все пізнається у порівнянні» видові ознаки і є «тілом» визначення. Вони допомагають виділити основні риси поняття, що вирізняють його з іншого понятійного поля, яке належить до більш ширшого видового. При цьому не можна визначати невизначене через невизначене, тому родові поняття повинні бути визначеними або вихідними. Сформулювати психологічне визначення поняття «нужда» вищеписаним способом не вдається для нас можливим, тому в аксіому воно буде введено як вихідне. Введення у визначення потреби слова «необхідність» (без чого не можна обійтись), на нашу думку, не є доцільним, тому що без задоволення багатьох потреб можна обійтись за рахунок того, що потреби можуть виникати і формуватись. Вони є вторинними стосовно нужди.

Нужда виступає об'єктивною властивістю організму, що відображає нестачу чогось. При відчутті нужди людина не завжди розуміє, чого вона хоче і що може задовольнити цю нужду. Таке визначення у нашій аксіоматичній моделі беремо за вихідне. *Потреба* ж є опредмеченою, конкретизованою у психіці (не у свідомості) нуждою. За наповненням афективною енергією нужди виникає *потяг*, за наповненням афективною енергією *потреби* – *бажання*.

Згідно з діяльнісним підходом, задоволення потреб відбувається за рахунок діяльності, тобто процесу активної взаємодії з навколишньою дійсністю, коли людина виступає як суб'єкт, який цілеспрямовано впливає на об'єкт [13]. Одним з основних структурних елементів діяльності є *мотив*, визначення якого за аксіоматичним підходом (як буде показано нижче) необхідно виводити з визначення *потреби*.

За Є. П. Ільїним, мотив – це складне психологічне утворення, що спонукає до свідомих дій та вчинків, слугує основою (обґрунтуванням) [2]. Так, Х. Хекхаузен розмежовує мотив та потребу. Мотив містить ціннісну диспозицію вищого порядку, що не відіграє вирішальну роль у підтриманні функціонування організму, мотиви не вроджені, а розвиваються у процесі онтогенезу та соціалізації. Таким чином, у поняття мотиву не входять фізіологічно зумовлені потреби у втамуванні голоду, спраги тощо [14].

У психологічному словнику за редакцією В. В. Давидова зазначається, що первинною формою існування мотивів є предмети, які відповідають простим матеріальним потребам людини. Згодом мотивами стають ідеальні предмети, що виступають у формі тих або інших спонукальних уявлень або свідомих цілей (мотиви-цілі). Діяльність людини спонукається одночасно декількома мотивами, один з яких є основним (провідним), а інші – підпорядкованими, що іноді виконують лише функції додаткової стимуляції (наприклад, мотив відмінного навчання та його матеріальне стимулювання).

Особливість провідних мотивів полягає в тому, що окрім функції спонукування та спрямування діяльності їй, об'єктам та умовам надають той або інший суб'єктивний особистісний сенс. Мотиви можуть знаходитися в різних відносинах між собою та зовнішніми обставинами: підсилювати або послаблювати один одного, вступати у взаємні протиріччя та суперечності з об'єктивними можливостями реалізації дії. Тому мотивація, як процес спонуки людини до здійснення тих або інших дій і вчинків (виділення курсивом – Ф. П.), часто є складним актом, що вимагає аналізу та оцінки альтернатив, вибору й ухвалення рішень [9].

Цей процес психологічно ускладнюється тим, що реальні мотиви не завжди усвідомлюються суб'єктом актуально (за підготовки та виконання дій). Вони нерідко виявляються після того, коли відповідну дію вже здійснено. Розвиток мотивів знаходить вираження не лише в їх збагаченні, а й у встановленні певної ієрархії мотивів – у виділенні головних життєвих мотивів особистості. При цьому мотиви, що відповідають елементарним потребам, підкоряються вищим соціальним та духовним мотивам, так що за певних умов людина здатна жертвувати матеріальними благами та життям в ім'я ідеальних спонук [2].

Термін «мотивація» вперше використав А. Шопенгауер у статті «Чотири принципи достатньої причини» [2]. Потім він увійшов до психологічного використання для пояснення причин поведінки людини та тварин. Нині мотивація – це психічне явище, що трактується по-різному, як::

1) сукупність чинників, що підтримують, спрямовують, визначають поведінку (К. Мадсен, Ж. Годфруа);

2) сукупність мотивів (К. К. Платонов)

3) спонука, що викликає активність організму та визначає її спрямованість.

Окрім того, мотивація розглядається як:

- процес психічної регуляції конкретної діяльності (М. Ш. Магомед-Емінов);

- процес дії мотиву, механізм, що визначає виникнення, напрям та способи здійснення конкретних форм діяльності (І. А. Джидарьян);

- сукупна система процесів, що відповідають за спонуку та діяльність (В. К. Вілюнас) [2].

Таким чином, визначення мотивації можна віднести до двох напрямів. *Перший* розглядає мотивацію зі структурних позицій як сукупність чинників або мотивів. Наприклад, згідно зі схемою В. Д. Шадрікова, мотивація зумовлена потребами та цілями особистості, рівнем домагань та ідеалами, умовами діяльності (об'єктивними, зовнішніми, суб'єктивними та внутрішніми: знаннями, вміннями, здібностями, характером) та світоглядом, переконаннями, спрямованістю особи тощо [15]. З урахуванням цих чинників відбувається ухвалення рішення, формування наміру.

Другий напрям розглядає мотивацію не як статичне, а як динамічне утворення, процес і механізм [2]. В обох випадках мотивація в авторів виступає вторинним явищем щодо мотиву утворення. Більше того, у другому випадку мотивація виступає як засіб або механізм реалізації наявних мотивів: якщо виникла ситуація, що дозволяє реалізувати наявний мотив, з'являється мотивація, тобто процес регуляції діяльності за допомогою мотиву. В. А. Іванніков вважає, що процес мотивації починається з актуалізації мотиву. Таке трактування мотивації зумовлено тим, що мотив розуміється як предмет задоволення потреби (О. М. Леонтьєв), тобто мотив дістався людині нібито готовим. Його не потрібно формувати, а просто актуалізувати (викликати у свідомості людини його образ) [2].

Як зазначає Є. П. Ільїн, за такого підходу залишається незрозумілим, по-перше, що дає спонуку (ситуація чи мотив), по-друге, яким чином виникає мотив, якщо він з'являється раніше за мотивацію. Вислови авторів про співвідношення мотиву та мотивації, на думку вченого, не прояснюють цього питання [2]. Р. А. Пілоян пише, що мотивація та мотив – це взаємозв'язані, взаємозумовлені психічні категорії, а мотиви дії формуються на базі певної мотивації (вторинні мотиви). Разом з тим, він стверджує, що через вироблення окремих мотивів можна впливати на мотивацію в цілому. Інакше кажучи, мотивація залежить від мотивів, що стають первинними. Окрім того, автор вважає, що мотиви належать до дій, а мотивація – до діяльності, не даючи цьому будь-якого обґрунтування [7].

З позиції теорії вчинку, яку розробляли сучасні українські психологи В. А. Роменець, О. В. Киричук, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, І. П. Маноха,

мотивування постає як більш-менш тривалий процес активації спонукальних сил поведінки та діяння особистості [6]. В. А. Роменець вбачає призначення мотивації у переборенні конфліктності ситуації та прийнятті рішення діяти певним чином. На його думку, психологічним ядром мотивації є боротьба мотивів: мотиваційний процес та боротьба мотивів розуміються як синоніми [12]. У підручнику «Психологія» за редакцією Ю. Л. Трофімова зазначено: «Перш ніж потреба спричинить дію, особистість переживає складний психологічний процес мотивації, що полягає в усвідомленні тією або іншою мірою суб'єктивної та об'єктивної сторін потреби і дії, спрямованої на її задоволення» [11]. Отже, сучасна українська психологічна думка більше схильється до розуміння мотивації як процесу.

Відповідно до вищевикладеного, з урахуванням раніше запропонованого визначення поняття «потреба», можна дати наступне визначення поняття «мотивація». **Мотивація** – це динамічний процес переходу потреби в мотив, коли відбувається усвідомлення та обґрунтування дій, спрямованих на задоволення потреби. На основі цього визначення, **мотив** – це усвідомлена потреба.

Структура діяльності, окрім мотивів та цілей, містить засоби діяльності. У широкому розумінні основним засобом діяльності є фізична енергія організму. Завдання мозку полягає у тому, щоб спрямувати цю енергію на задоволення потреб. Якщо розглядати організм як резервуар енергії, то мозок виконує функцію регуляції витрат фізичної енергії. Така регуляція може відбуватись позасвідомо (безумовні рефлекси, інстинкти) та свідомо. У стані сильного афекту (наприклад, під час загрози життю) людина за рахунок мобілізації сил здатна здійснити речі, які зазвичай виконати не може, зазнаючи величезних витрат енергії. Щоб запобігти виснаженню, у спокійних ситуаціях мозок намагається витратити менше фізичної енергії організму, тому для здійснення будь-якої діяльності його необхідно «стимулювати», включаючи процес мотивації.

Стимулюючий вплив здійснюють бажання. Вони виступають «каналами» енергії, що пов'язують джерело енергії організму з інструментами діяльності. Бажання може виникати безпосередньо з потреби, і в ситуації легкості її задоволення процес усвідомлення потреби, перетворення в мотив та підключення мозком необхідного «каналу» фізичної енергії відбувається швидко і без напруження свідомості. У ситуації, коли потреба не супроводжується бажанням, його потрібно сформуванню для підключення енергії. У процесі мотивації такі бажання вищого порядку формуються із залученням когнітивного контролю (волі, вольових зусиль). Усвідомивши необхідність задоволення потреби людина за допомогою роздумів породжує бажання діяти певним чином. При цьому воно часто породжує й інше – не діяти, нічого не робити (виникають лінощі як захисна реакція мозку проти витрат енергії). Відповідно підключаються два канали енергії, що «борються» один з одним. Сила когнітивного

контролю залежить від наявних в організмі ресурсів енергії та потенціалу когнітивного контролю, що збільшується за рахунок тренувань. Чим більше первинних бажань у процесі життя було «переможено» людиною за допомогою когнітивного контролю, тим потужнішим він стає за рахунок вироблення навичок свідомої регуляції та розширення власного афективного «каналу» енергії – впевненості у власних силах, гордості за себе перед собою та оточуючими. Прикладом надпотужного когнітивного контролю є мистецтво йоги, майстри якого здатні свідомо регулювати ті функції організму, що звичайна людина не в змозі контролювати – серцебиття, температура тіла тощо.

Можемо сформулювати наступне поняття «когнітивного контролю». **Когнітивний контроль** – це свідомий процес залучення афективної енергії (фізичної енергії організму, опосередкованої бажаннями) для виконання дій, спрямованих на задоволення усвідомленої потреби.

Необхідність впорядкувати та структурувати мотиваційні феномени настановує до виділення окремої сфери особистості людини – мотиваційної. Наразі не існує чіткого несуперечливого визначення поняття «мотиваційна сфера особистості». Наприклад, Р. С. Немов розуміє під мотиваційною сферою особистості сукупність мотиваційних утворень у людини: диспозицій (мотивів), потреб, цілей, атитюдів, поведінкових патернів, інтересів [5]. Є. П. Ільїн дає дещо інше визначення: мотиваційна сфера особистості – це складна система різнохарактерних мотивів (мотиваційних установок, потреб, інтересів тощо), що відображають різні сторони діяльності людини та її соціальні ролі [2]. Ці визначення є загальними, не досить інформативними та суперечливими з точки зору аксіоматичного підходу. Тому в нашому дослідженні ми повинні дати власне визначення поняття «мотиваційна сфера особистості», «особистість» або, застосовуючи одну з наявних теорій, прийняти вироблене розуміння сутності особистості за аксіому, тому що родовим поняттям стосовно поняття «мотиваційна сфера особистості» виступає поняття «сфера особистості», родовим поняттям якого є поняття «особистість». З огляду на те, що у завдання нашого дисертаційного дослідження не входить вироблення нового визначення поняття «особистість», а з ним і нової теорії особистості, ми будемо застосовувати багатовимірну теорію особистості вітчизняного вченого В. Ф. Моргуна [4]. На нашу думку, ця теорія, з одного боку, є прогресивною для розвитку психологічної науки в цілому, а з іншого – найбільше відповідає застосованим методам розв'язання теоретичних завдань, поставлених у нашому дослідженні.

За Ф. М. Моргуном, **особистість** – це людина, яка активно оволодіває власною індивідуальністю, суспільством, природою та свідомо їх перетворює; людина, яка має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребово-вольових переживань, змістовних спрямованостей, рівнів оволодіння досвідом реалізації різних форм діяль-

ності. Цим співвідношенням детермінується свобода суб'єктивного самовизначення особистості в її вчинках та відповідальність за наслідки (включаючи й несвідомо-непередбачувані) перед природою, суспільством та власною совістю [3]. Як зрозуміло, це визначення є «мотиваційним»: «тіло» визначення містить багато мотиваційних феноменів (орієнтація, потреба, воля, спрямованість тощо), співвідношення яких визначає свободу суб'єктивного самовизначення особистості. Тому можна вважати, що мотиваційна сфера особистості є ядром особистості. Є. П. Ільїн також вважає, що: «...мотиваційна сфера, безсумнівно, є її (особистості – Ф. П.) ядром...» [2].

Залишається необхідним дати визначення поняттю «сфера особистості». У когнітивній психології було введено поняття «простір особистості». Будь-який простір можна охарактеризувати за допомогою певної системи координат. У геометрії існує специфічна *сферична* система координат. На відміну від декартової, числовими показниками у сферичній системі є не кількість відрізків на осях x , y , z , а величина кутів між векторами (у радіанах). У ній вимірюється не абсолютне розташування певних об'єктів у тривимірному просторі, а їх розташування відносно один до одного з точки зору спостерігача, що знаходиться у центрі простору. Сферична система координат використовується в астрономії, коли необхідно розв'язувати задачі, пов'язані з вивченням руху космічних тіл незалежно від їхньої віддаленості від спостерігача. Імовірно, що поняття «сфера особистості» було свідомо чи інтуїтивно введено у психологію з метою пояснення особистісних феноменів в умовах неможливості їхньої абсолютної локалізації. У сучасній психологічній науці особистість (як і хвиля у фізичній науці) не має чіткої локалізації, що не є доказом нереальності існування особистості, ні хвилі.

Таким чином, за рахунок відсутності чітких координат простір особистості є векторним, і не тривимірним, а багатовимірним. Але будь-який простір має точку відліку – центр. У особистості – це мотиваційна сфера. Отже, визначення поняття «мотиваційна сфера особистості» є наступним. **Мотиваційна сфера особистості** – це ядро (центр) простору особистості, в якому перетинаються осі координат (властивостей), що її характеризують. На користь цього визначення Є. П. Ільїна висловлюється так: «Цілеспрямоване формування мотиваційної сфери особистості – це, по суті, формування самої особистості...» [2]. Разом з тим, ми не погоджуємося, що мотиваційну сферу особистості можна формувати. Тому нужна виступає об'єктивною властивістю організму, що відображає нестачу будь-чого. Потреба є опредмеченою, конкретизованою у психіці (але не у свідомості) нуждою. За наповненням афективною енергією нужди виникає *потяг*, а за афективною енергією потреби – *бажання*.

Мотивація – це динамічний процес переходу потреби в мотив, за якого відбувається усвідомлення та обґрунтування дій, спрямованих на задоволення потреби, а мотив – це усвідомлена потреба. Когнітивний

контроль – це свідомий процес залучення афективної енергії (фізичної енергії організму, опосередкованої бажаннями) для виконання дій, спрямованих на задоволення усвідомленої потреби. Мотиваційна сфера особистості – це ядро (центр) простору особистості, в якому перетинаються осі координат (властивостей), що її характеризують.

Таким чином, мотиваційний процес виглядає так: *потреба* → *мотивація* → *мотив* → *бажання* → *діяльність*.

За первинної відсутності бажання діяти для задоволення потреби воно формується за допомогою когнітивного контролю, тому мотиваційний процес може займати долі секунди, а його складові не завжди розгорнуто актуалізуються у свідомості.

Використані літературні джерела

1. *Гордеева Т. О.* Мотивационные предпосылки одаренности: от модели Дж. Рензулли к интегративной модели мотивации / Т. О. Гордеева // Психологические исследования. – 2011. – № 1 (15). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psystudy.com/index.php/num/2011n1-15/435-gordeeva15.html>

2. *Ильин Е. П.* Мотивация и мотивы [Текст] / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2008. – 512 с.

3. *Моргун В. Ф.* Концепция многомерного развития личности и ее приложения [Текст] / В. Ф. Моргун // *Философская и социологическая мысль*. – К., 1992. – № 2. – С. 27–40.

4. *Моргун В. Ф.* Многомерная теория личности и принцип дополнительности деятельности, установки и поступка [Текст] / В. Ф. Моргун // *Харьковская школа психологии: наследие и современная наука*. – Харьков: Изд-во ХНПУ имени Г. С. Сковороды, 2012. – 461 с. – С. 106–116.

5. *Немов Р. С.* Психология [Текст]: учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: в 3 кн. / Р. С. Немов. – 4-е

изд. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – Кн. 1: *Общие основы психологии*. – 688 с.

6. *Основы психологии* [Текст]: підручник / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 1996. – 632 с.

7. *Пилюян Р. А.* Мотивация спортивной деятельности [Текст] / Р. А. Пилюян. – М.: Физкультура и спорт, 1984. – 112 с.

8. *Подшивайлова Л. І.* Методологічні переваги використання аксіоматичного підходу в психологічних дослідженнях особистості [Текст] / Л. І. Подшивайлова, М. О. Гончаренко // *Педагогічна освіта: теорія і практика*. Педагогіка. Психологія: зб. наук. пр. – К.: Київський ун-т імені Бориса Грінченка, 2010. – № 2 (14). – С. 76–80.

9. *Психологический словарь* [Текст] / под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. // *Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР*. – М.: Педагогика, 1983. – 448 с.

10. *Психологічний словник* [Текст] / за ред. В. І. Войтка. – К.: Вища школа, 1982. – 216 с.

11. *Психологія* [Текст]: підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; за ред. Ю. Л. Трофімова. – 3-є вид.; стереотип. – К.: Либідь, 2001. – 560 с.

12. *Роменець В. А.* Історія психології ХХ століття [Текст]: навч. посібник / В. А. Роменець, І. П. Маноха; вступна стаття В. О. Татенка, Т. М. Титаренко. – 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2003. – 992 с.

13. *Современный психологический словарь* [Текст] / сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – М.: АСТ; СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2007. – 290 с.

14. *Хекхаузен Х.* Психология мотивации достижения [Текст] / Х. Хекхаузен. – СПб.: Речь, 2001. – 256 с.

15. *Шадриков В. Д.* Введение в психологию: мотивация поведения [Текст] / В. Д. Шадриков. – М.: Логос, 2003. – 210 с.

